

TEREBINTH

**Allerzielen:
vroeger en nu**

**Crematorium-
terreinen:
funerair
religieus
erfgoed**

Graven op internet: De doden niet vergeten

Volgens de kerkelijke agenda is het 2 november Allerzielen, de dag waarop 'de Katholieke Kerk alle overledenen die nog niet bij God in de hemel zijn herdenkt.' Aldus de definitie in de Encyclopedie Katholicisme van *Katholiek Nederland*. In de katholieke cultuur trekken veel mensen op die dag naar kerkhoven om hun geliefden te gedenken. Ik herinner me nog dat we op de zondag rond 2 november met mijn ouders en broers een 'tour de cimetières' maakten door het Gooi en Amsterdam waar mijn oma's en opa's, oom en tantes en verre familieleden begraven lagen. De graven werden schoongemaakt, bloemen geschikt en tot slot een Onze Vader gebeden. De woelige jaren zestig van de vorige eeuw maakte een einde aan deze traditie. Voor veel katholieken past Allerzielen goed bij de herfst. De kortere dagen, de kilte en de vallende bladeren bevorderen het nadenken over dood, verlies en rouw. Op de eerder genoemde site van *Katholiek Nederland* zijn twee reportages te zien die Kruispunt vorig jaar uitzond ter gelegenheid van Allerzielen. Het zijn mooie verhalen over leven en dood op de rooms-katholieke Begraafplaats St.-Barbara in Utrecht. Zo ingetogen als de Nederlanders hun overleden geliefden herdenken, zo uitbundig vieren de Mexicanen hun *Día de los Muertos*. De Engelstalige Wikipedia geeft een aardig overzicht van de geschiedenis, tradities en viering van Allerzielen in en buiten Mexico. In Nederland hebben ook niet-katholieken zich de dag toegeëigend. In 2007 werden tijdens het kunstenaarsproject *Allerzielen Alom* vier begraafplaatsen en een crematorium in Noord-Holland door kunstenaars omgetoverd tot gastvrije ontmoetingsplaatsen voor de levenden. Gezien de vele positieve reacties op de site waren de dagen een groot succes. Voor 2009 is er weer een Allerzielenproject gepland.

Bartho Hendriksen
terebinth@planet.nl

Links

Katholiek Nederland, www.katholiek nederland.nl
 Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Day_of_the_Dead

Allerzielenalom www.allerzielenalom.nl

FUNERAIRE VARIA

Grafheuvelonderzoek online te volgen

Het grafheuvelonderzoek dat de Faculteit Archeologie in Leiden op 1 juli 2008 startte, is te volgen via de website www.grafheuvels.nl. Op deze website staat onder andere informatie over het project, de onderzoekers, de in de media verschenen artikelen, foto's van de opgravingen en een weblog. Studenten, staf en promovendi proberen iedere dag op deze site een blog te posten waarin ze verslag doen van de opgraving. Het is ook mogelijk om via een RSS-feed op de hoogte te blijven van alle ontwikkelingen. Het project 'Ancestral Mounds' wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. In voorgaande jaren is er ook al opgegraven door de Universiteit Leiden, de resultaten hiervan worden opgenomen in dit nieuwe project.

www.reliwiki.nl in de lucht

Sinds juni 2008 beschikt Nederland over een publiek toegankelijke database van het nationale religieus erfgoed: www.reliwiki.nl. Deze database, een initiatief van de Stichting 2008 Jaar van het religieus Erfgoed, geeft een zo compleet mogelijk beeld van religieuze gebouwen en

plekken, inclusief afbeeldingen en plattegronden. Door gebruik te maken van de interactieve functionaliteit van Wikipedia kunnen gebruikers informatie aan de database toevoegen. Daarnaast bevat de database een gedeelte dat gewijd is aan beleidsaanbevelingen en -bepalingen, raadpleegbaar voor lokale en provinciale overheden die zich bezig houden met de toekomst van religieuze gebouwen.

Foto uit Reliwiki.nl van de oud-katholieke Willibrorduskerk te Arnhem

Inhoud

Urnenvijver op De Nieuwe Ooster. Deze goudkleurige urnen worden charons genoemd, naar de mythologische veerman Charon. Hij begeleidde de doden in een wrakke boot over de rivier de Styx naar het onderaardse dodenrijk de Hades

GRAVEN OP INTERNET/FUNERAIRE VARIA 34

MENS & PLEK 35

ALLERZIELEN 36

Deze van oorsprong katholieke hoogtijdag wordt over twee maanden weer gevierd, midden in de herfst en dat is geen toeval, zo blijkt uit deze beschouwing. Op diverse plaatsen in dit nummer aandacht voor Allerzielen: van de rubriek Graven op internet tot de achterpagina. Aan docent rituele en liturgische studies Louis van Tongeren de vraag: is Allerzielen wel een toekomst beschoren?

BOEKBESPREKINGEN 38

CREMATORIUMTERREINEN 40

Zij worden onterecht vaak over het hoofd gezien in alle aandacht voor funeraire religieuze cultuur, zo meent Meike Heessels. Fotograaf Karel Maat brengt deze terreinen in beeld en laat zien welke boodschappen deze landschappen uitzenden.

EXCURSIES EN AGENDA 42

VERENIGINGSNIEUWS, ALGEMENE LEDENVERGADERING 44

GAST AAN HET WOORD / COLOFON 48

Louis van Tongeren

Mens & Plek

Naam Nicoline A. Zemerling

Leeftijd 50 jaar

Functie algemeen directeur rooms-katholieke begraafplaats St. Laurentius, Nieuwe Crooswijkseweg te Rotterdam, kunsthistorica en verbonden aan het bisdom Rotterdam.

Mijn lievelingsplek op St. Laurentius? Ik heb geen voorkeur voor een bepaalde plek. Sinds 1869, toen buiten de hoge stenen ommuring nog koeien graasden, zijn hier mensen ter aarde besteld. De religieuzen in aparte hofjes, de rijken in de grote keldergraven van onze Italiaanse arcade en de familie Jamin van de snoepfabriek in een neoromaanse grafkapel. Ik loop er graag langs, maar dat geldt ook voor de vele graven van Kaapverdianen. En wat dacht je van onze kapel van Francine Houben van architectenbureau Mecanoo? Als ik over de begraafplaats loop, zie ik vooral een toekomstbeeld voor me, waaraan ik de komende jaren met hart en ziel wil werken. Ik streef naar een sfeer waar veel kan en waar nabestaanden hun wensen kunnen realiseren. Er moet volop ruimte zijn voor creativiteit, maar wel binnen bepaalde grenzen.

Vanmorgen zag ik oranje vlaggetjes bij een graf. Moet dat kunnen? Dat is steeds weer een afweging. Jarenlang is er weinig aan onderhoud en renovatie gedaan. Daar is verandering in gekomen. Dit jaar is de restauratie van de 19de-eeuwse arcade gereed gekomen. Nu zijn we bezig met de herinrichting van een kindertuin. Landschapsarchitecte Ada Wille helpt daarbij. Het achterterrein wordt ingericht als bedrijfsruimte en er is een nieuw verzamelgraf. De con-

Nicole Zemerling

doleanceruimte moet troostrijker worden. Mijn ambitieuze plannen moeten wel te betalen zijn, dat vind ik ook een uitdaging.

Dit is een fantastische plek om samen met mijn team te werken en stap voor stap hopen we van St. Laurentius in Crooswijk de mooiste begraafplaats van Rotterdam te maken. Mijn idee is dat een moeder met haar kinderen via het aanpalende plantsoen naar binnen loopt en bij mij geniet van de oude bomen, de vogels en de sfeer. Deze plek moet een 'gesloten', ommuurde, stille hof zijn en toch ook 'open', figuurlijk, maar ook letterlijk. Dat laatste zal gerealiseerd worden met een nieuwe zijingang, als onderdeel van het Pierre Bayle Monument. Ofwel, iedereen is welkom!

Jannes H. Mulder

Allerzielen of allernaasten?

Sinds de jaren zeventig voelen steeds minder gelovigen zich in Nederland verbonden met de katholieke kerk. De laatste jaren is er echter opvallend veel aandacht voor Allerzielen. Wat zijn de achtergronden van de wedergeboorte van deze typisch katholieke feestdag voor overledenen op 2 november? En wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de oude en de vernieuwde versie?

Voor de komst van het christendom geloofden mensen dat de geesten van overledenen in de natuur rondzwierden. De uitvaart moest volgens een vast ritueel geschieden om te voorkomen dat de geest de nabestaanden zou lastigvallen. Als teken van het geloof in een leven na de dood kreeg de overledene eten en drinken mee in het graf. Pas als het lichaam door crematie was verast of door ontbinding was geskeletteerd, zou de geest van de dode tot rust komen.

Allerzielen

Het christelijke geloof richtte de aandacht van de gelovigen van de geesten in de natuur op het buitennatuurlijke hiernamaals, waar de zielen van overledenen verbleven. Dankzij de kruisdood van Jezus zouden gestorven gelovigen op de naderende Jongste Dag met ziel en lichaam de hemel binnengaan. Ongelovigen en zondaars wachtten de hel. Martelaren kregen overigens direct na hun dood toegang tot de hemel. Zij konden bemiddelen voor het zielenheil van gestorven gelovigen. Daarom ontstond er in de 4de eeuw een martelarencultus rond het begraven in kerken en op kerkhoven. Bovendien werd in de 9de eeuw op 1 november Allerheiligen als feestdag ingesteld. Aangezien de Dag der Opstanding lang op zich liet wachten, kwam de vraag op waar gewone gestorvenen tot die tijd verbleven. Vanuit een nieuw, individueel bewustzijn kregen edelen, kloosterlingen en burgers bovendien behoefte aan een particulier oordeel over hun zondigheid. Daarom kwam er rond 1200 in het hiernamaals naast de hel en de hemel een derde ruimte in de vorm van het vagevuur waar de meeste gestorvenen tot de Jongste Dag verbleven om voor vergeefbare zonden te boeten. Gelovigen baden voor het zielenheil van overledenen. Zo verdienden ze voor hen aflaten.

Behalve een plaats voor tijdelijk gestraften kwam er een speciaal tijdstip waarop voor het zielenheil kon worden gebeden. Het benedictijner klooster in het Franse Cluny wees rond het jaar 1000 de datum 2 november, de dag na Allerheiligen, aan als het moment waarop alle abdijen van deze orde voor de gestorvenen jaarlijks de klok luiden en de liturgie op hen afstemden. Rond 1200 werd Allerzielen in heel de katholieke kerk gevierd door met gebed, goede daden of geld aflaten te verdienen.

Tijdens de protestantse Reformatie in de 16de eeuw verkondigden de gereformeerden dat het zielenheil een zaak van God alleen was. Bemiddeling door gelovigen was uitgesloten. Het vagevuur ging in de ban. Vanuit dit gezichtspunt schaften de gereformeerden ook Allerzielen af en de in hun ogen verderfelijke aflatenhandel. De katholieke kerk hervormde op haar beurt enkele geloofsuitingen. Het vagevuur werd tot officieel leerstuk

verklaard. Het verkrijgen van aflaten bleef mogelijk, maar de handel werd afgeschaft. Ook Allerzielen bleef bestaan. Maar in de 17de en 18de eeuw kon deze feestdag in de Republiek niet openlijk worden gevierd omdat de gereformeerde kerk als heersende godsdienst alle paapse uitingen verbood.

Sinds de Italiaanse eenwording de macht van de Kerkelijke Staat in 1870 had ingeperkt en wereldlijke stromingen als het liberalisme en het socialisme tot geloofsafval leidden, legde de katholieke kerk de nadruk op geloofsuitingen. Zo sanctioneerde paus Pius XI in 1938 de mogelijkheid dat gelovigen op Allerzielen bij het binnengaan van een kerk telkens een aflat konden verdienen. In Nederland, waar de katholieken zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 emancipeerden, werd Allerzielen een belangrijke feestdag. Gelovigen liepen dan kerk in kerk uit om zondige zielen uit het vagevuur te bidden en voor hen kaarsen aan te steken als teken van hun redding. Ook at men wel met een kruis versierd zielenbrood. Aangezien in de 20ste eeuw op elk graf een gedenkteken kwam te staan, bezochten gelovigen uit alle lagen van de bevolking op Allerzielen de graven om ze schoon te maken en daarop als symbool van het eeuwige leven potten met witte chrysanten te plaatsen.

Allernaasten

De ontkerkelijking en het geloof in een maakbare samenleving hadden vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw grote gevolgen voor de viering van Allerzielen in Nederland. Ook tijdens deze feestdag verminderde de kerkgang. Het geloof in een vagevuur en het bidden voor aflaten nam in snel tempo af. Het grafbezoek op 2 november nam eveneens sterk af. Dit was niet alleen een uiting van het taboe rond de dood maar hing ook samen met de grotere mobiliteit waardoor er afstand ontstond tussen woonplaats en gedenkplek. De groeiende populariteit van crematie en asverstrooiing maakten het bezoek aan de laatste rustplaats sowieso onmogelijk.

De economische crisis en de ontdekking van aids waren in de jaren zeventig en tachtig signalen dat de maatschappij niet zo maakbaar was als was gedacht. Daaruit volgde weer belangstelling voor het levenseinde. In de verwereldlijkte samenleving ging de aandacht echter niet opnieuw uit naar het zielenheil van overledenen maar naar de verliesverwerking van nabestaanden.

Deze aardse vorm van dodenherdenking was al zichtbaar tijdens de jaarlijkse Dodenherdenking op 4 mei met de oproep: 'nooit meer oorlog'. Vanaf de jaren negentig ontstonden overal nieuwe rituelen. Doel van deze manifestaties is om de nabestaanden jaarlijks op een vaste plaats en

een vast tijdstip de kracht te geven met hun leven verder te gaan. Sinds 1994 organiseert de Facultatieve Groep in juni op het grasveld van crematorium Velsen voor duizenden nabestaanden een Concerto in memoriam. Circa 7.000 nabestaanden van mensen die aan kanker zijn gestorven, planten vanaf 2000 jaarlijks in november tijdens de Bomen-voor-het-Levendag in het Wilhelminabos bij Dronten een boom. In 2008 organiseerde een ritueelbegeleidster in crematorium Usselo bij Enschede voor het eerst op Moederdag een bijeenkomst voor gezinnen waarvan de moeder was gestorven.

Sinds de jaren negentig herwint ook Allerzielen aan populariteit. In Berkel en Rodenrijs deelde de parochie in 1995 een bidprentje uit met de namen van alle overledenen van het afgelopen jaar en een gebed. Er is zelfs sprake van een toenadering tussen katholieken en protestanten. Zo is de protestantse gewoonte om de namen van de overledenen tijdens de Oudejaarsdienst voor te lezen verschoven naar november tijdens de dienst op Eeuwigheidszondag. Bovendien worden naar katholiek gebruik kaarsen ontstoken, liederen gezongen en gebeden uitgesproken. In het Zeeuwse Oost-Souburg bezochten protestanten in 2005 voorafgaande aan de dienst zelfs de graven van de overledenen.

Nog opvallender is de wijze waarop uitvaartondernemers, ritueelbegeleiders en kunstenaars aan Allerzielen opnieuw inhoud geven. Beeldend kunstenaar Ida van der Lee bedacht in 2005 voor De Nieuwe Ooster in Amsterdam de manifestatie Allerzielen Allicht. Twee jaar later deden vier begraafplaatsen en een crematorium in Noord-Holland mee aan de manifestatie Allerzielen

Alom. Doel van het project was om nabestaanden via collectieve rituelen van een toestand van individueel rouwen in een staat van gezamenlijk vieren te brengen. Hoewel het bisdom Haarlem bij het project werd betrokken, was het vooral een veertigtal kunstenaars dat vorm gaven aan nieuwe rituelen. Op dit betekenisvolle moment wonnen hun kunstuitingen aan zeggingskracht. Zo sloten kunstenaars aan bij de traditie van het branden van kaarsen door de rustplaatsen met lichtobjecten te versieren. Daarnaast ontwierpen ze rituelen als Passiepost, waarbij nabestaanden elkaar brieven stuurden. Nabestaanden hadden hun graven versierd met voorwerpen die aan de overledene herinnerden. In navolging van de gewoonte tijdens de Mexicaanse Dag van de Doden serveerden sommigen aan andere bezoekers eten. Van de 4.000 bezoekers was bijna tweederde niet kerkelijk. Een kwart was katholiek.

Het is opmerkelijk dat bij dit project en andere manifestaties Allerzielen als voorbeeld wordt genomen. In tegenstelling tot de kritische generatie uit de jaren zestig die veel katholieke rituelen heeft afgeschaft staat de huidige generatie onbevanger tegenover de katholieke kerk en haar rituelen. Door de vernieuwing van deze traditie zijn wel de accenten verschoven. Allerzielen spreekt naast katholieken tegenwoordig ook protestanten en niet-kerkelijken aan. Bovenal staan niet de stervenden maar de nabestaanden centraal. Daarom is er niet zozeer sprake van Allerzielen als wel van Allernaasten.

Wim Cappers

Passiepost van kunstenaar Margreet Bouwman

Geschiedenis van ‘Kerkhoflaan bij de bosjes’

Tussen de oude bomen op de begraafplaats aan de Kerkhoflaan tegen de Scheveningse Bosjes, hebben tal van beroemde Nederlanders hun laatste rustplaats gevonden. Maar ook ‘gewone’ mannen en vrouwen uit Den Haag en Scheveningen liggen op dit fraaie gemeentelijke kerkhof van 1830. Het boek begint met de 19de eeuw als de stad nog maar 50.000 inwoners telt en eindigt in 2007 als dit aantal naar 475.000 is gegroeid.

In het eerste van de drie hoofdstukken komt de voorgeschiedenis van de begraafplaats Kerkhoflaan aan de orde. Het langdurige verzet tegen de verplaatsing van het teraardebestellen vanuit de binnenstad naar de rand van de toenmalige stad is op boeiende wijze beschreven. Het begraven van rijken en welgestelde binnen in kerken moest worden ontmoedigd. De invloed van de Franse Revolutie, en daarmee van het begrip gelijkheid van mensen ook ná de dood, oefende hierbij een gunstige invloed uit op de ontwikkeling van een nieuwe begraafplaats buiten de stad. Mede uit zorg voor de hygiëne kwam er uiteindelijk in 1830 een verbod op begraven in de kerk. Op twee januari van dat jaar vervoerde de stadsljikkoets op verschillende tijdstippen de stoffelijke overschotten van J. Mondriaan en de weduwe P. Eversen naar de Kerkhoflaan, waar ze zonder kosten in een 6de klasse graf werden begraven.

Een markant bouwwerk op de begraafplaats is het schijndodenhuis van 1831. Op verhalende wijze beschrijft Rita Hulsman de reden om in die tijd een dergelijk schijndodenhuis op een begraafplaats neer te zetten. De architectuur van dit meerdere verdiepingen tellende gebouw en de veranderingen die zowel binnen als buiten in de loop van de tijd zijn aangebracht, krijgen uitvoerig aandacht. Vele fraaie oude en nieuwe foto's - waarvan veel door Marjanne Hulsman zijn genomen -, begeleiden de tekst. Ik lees in hoofdstuk twee over de eerste islamitische begrafenis van de restaurantbediende Slamer Somo in 1933. De gemeente had daartoe een stuk grond van 10 bij 10 meter op de algemene begraafplaats aan de Kerkhoflaan voor het begraven van moslims ter beschikking gesteld. Het terreintje werd in orde gemaakt, er kwam een ligusterhaag omheen een apart hek zorgde voor een afzonderlijke ingang. Een foto van 1934 toont de teraardebestelling van de Javaanse mevrouw Oeha. Dit is vermoedelijk de eerste foto die ooit in ons land van een islamitische begrafenis is genomen.

Het boek staat uitgebreid stil bij het monument voor de slachtoffers van het bombardement in het Bezuidenhout stil gestaan. Ook het herdenkingsmonument opgericht in 1952 voor George J.L. Maduro van Madurodam passeert de revue. Op dat ogenblik miste ik een plattegrond van de begraafplaats en omgeving. Maar Hulsman & Hulsman hebben gelijk, wie een bepaald graf zoekt, hoeft dat op de Kerkhoflaan niet meer aan een begraafplaatsmedewerker te vragen. Het zogenoemde Funeraire InfoPunt is de nieuwe vraagbaak. Deze hedendaagse informatievoorziening in de vorm van een zuil is in 2005 op de begraafplaats geïnstalleerd. Na invoering van de naam verschijnt de route op het scherm. Met een afdruk in de hand kan de bezoeker het graf eenvoudig vinden.

Ik denk dat vele nabestaanden en regelmatige bezoekers de uitgave van dit boek zullen waarderen. Het geeft op een boeiende wijze achtergrondinformatie die het bezoek aan de begraafplaats zal verdiepen.

Jannes H. Mulder

Hulsman & Hulsman, *Het grote kerkhof bij de bosjes. Kroniek van de gemeentelijke begraafplaats Kerkhoflaan in Den Haag* (Rotterdam: Uitgeverij Ger Guijs, 2008, ISBN 978-90-6734-472-2, 136 blz., € 25,-)

Terschelling: het hele strand een dodenakker

Al meer dan duizend jaar leven er mensen op dit eiland en al meer dan duizend jaar wordt er begraven. Grafheuvels en acht begraafplaatsen getuigen daarvan. Teunis Schol is een echte verteller. Aan de hand van een grafsteen presenteert hij kort en bondig het verhaal en de rest laat hij aan de fantasie van de lezer over. Van het paard dat afscheid nam van zijn overleden meester, van de vluchteling die al zwemmend van bezet Nederland naar Engeland verdronk en aanspoelde op het strand, van de drie kinderen die binnen een paar dagen aan roodvonk overleden. Eke van Mansvelt maakte prachtige tekeningen van de funeraire historie in steen en omdat daarmee de teksten op de grafmonumenten zo veel beter te lezen zijn in vergelijking met foto's van grafstenen, vormen Schol en Van Mansvelt een mooi duo.

De grootste dodenakker van Terschelling is echter het ruime strand van dit eiland. In de loop der eeuwen vonden er honderden drenkelingen hun laatste rustplek. Tot aan het begin van de twintigste eeuw was het gebruikelijk de lijken die in verregaande staat van ontbinding waren, aan de voet van de duinen te begraven. De kosten van lijkbezorging van drenkelingen kwamen in principe ten laste

van de strandvonder. Zijn budget gaf maar al te vaak nauwelijks ruimte voor kist en vervoer. Als deze kosten niet verhaald konden worden, werd al snel besloten 'ter plekke' te begraven. Als u, lezer, dit mooie eiland een keer bezoekt, vergeet dan niet in de plaatselijke boekhandel of bij de VVV naar dit boekje te vragen. Wandelen en fietsen op Terschelling zal met dit boekje nog inspirerder worden.

Jannes H Mulder en Rita Hulsman

T. Schol en E. van Mansvelt, *Dodenakkers op Terschelling*. (West-Terschelling: uitgave van de werkgroep 'Sporen in het zand' in samenwerking met Isola Arte, 2007, € 7,50, te bestellen bij info@isola-arte.nl, telefoon 0562-442794)

Een muur van papier

In 2006 gaf de tienjarige Stichting Oude Kerkhof een boek uit over de gemeentelijke begraafplaats 'nabij Kapel in 't Zand' te Roermond. Getuige de derde druk die hier wordt besproken, vindt het boek veel aftrek. En terecht. De publicatie is volledig in kleur uitgegeven, bevat tal van foto's, duidelijk leesbare plattengronden en literatuur-opgaven met verwijzingen. De zeven artikelen belichten aspecten van de begraafplaats als de dreigende sluiting, de strijd van de stichting voor behoud, de restauratie van gietijzeren en andere gedenktekens en de herinnering van een rondleider aan de graftrommels die hier ooit lagen. Enkele artikelen verdienen nadere aandacht. Guus Rüsing laat zien hoe de begraafplaats naar aanleiding van het Oostenrijkse edict van 1784 is aangelegd. Deze wet schreef voor dat de begraafplaats met een muur werd omsloten. De scheidsmuren tussen de gedeelten voor de

gezindten kwamen pas in of kort na 1858 tot stand. Cor Houben beschrijft op boeiende wijze het bomenbestand dat de begraafplaats het karakter geeft van een arboretum. Hij weet telkens een verband te leggen tussen beplanting en funeraire cultuur.

Maurice Heemels somt in zijn bijdrage zeven kenmerken op die de begraafplaats uniek maken. Het gaat om de indeling naar religie en klasse, het grote aantal grafkelders, het gebruik van gietijzer voor gedenktekens, de neogotische grafkunst, de sfeervolle flora en de bijzondere gedenktekens. Unicité is echter een groot woord. Er zijn in Nederland meer begraafplaatsen die deze kenmerken hebben. Roermond is vooral bijzonder vanwege de vroege aanleg in 1785 en natuurlijk vanwege het graf met de handjes. Daarom hebben de begraafplaats, dit gedenkteken en negen andere in 2001 de status van Rijksmonument gekregen.

Gezien de jarenlange strijd voor behoud is de opsomming van 'unieke' kenmerken overigens begrijpelijk. De publicatie is als het ware een muur van papier die de begraafplaats tegen verwaarlozing en sluiting moet beschermen. Dit streven van trotse Roermondse verdedigers verdient onze volmondige steun.

Wim Cappers

M. Heemels; C. Houben en M. van Hoef, (red), *'Den aje kirkhaof'. De algemene begraafplaats 'nabij Kapel in 't Zand te Roermond 1785-2006* (Roermond: Stichting Oude Kerkhof, 3e dr., 2008, ISBN 978-90-811279-1-2, 87 blz., te bestellen bij Stichting Oude Kerkhof, Postbus 2396, 6040 DC Roermond, telefoon: 0475-330529 of email: oudekerkhof@hetnet.nl voor € 17,50 exclusief verzendkosten)

Lees- en mediatips

Lee, I. van der, (red.), *Allerzielen Alom. Kunst tot herdenken* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008, ISBN 978-90-211-4203-6, 96 blz., € 15,-)

Speidel, B., *Moscowa. Een poort naar geborgenheid. 135 jaar begraafpark en crematorium* (Oosterhout: Vanitas BV, 2008, verschijnt medio oktober en bij voorintekening voor € 25,- te bestellen bij Vanitas BV, Postbus 26, 6678 ZG Oosterhout, telefoon: 024-3488314 of email:

info@vanitas-uitgeverij.nl)

Zanten, M. van, *Religieus erfgoed. Geïllustreerd Lexicon* (Zutphen, Uitgeversmaatschappij Walburg Pers in samenwerking met Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN), het project MovE, provincie Oost-Vlaanderen en het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw, Heverlee van religieuze objecten, 2008, ISBN 978-90-5730-522-1, 320 blz., € 39,95)

Crematoriumterreinen als funerair religieus erfgoed

Sinds 2003 wordt meer dan de helft van de overleden Nederlanders gecremeerd. Crematie is daarmee gemeengoed geworden in ons land. Vreemd genoeg is het allesbehalve vanzelfsprekend dat crematoriumterreinen, anders dan begraafplaatsen, de status van cultureel erfgoed toegekend krijgen. Zelden bezoeken dagjesmensen crematoriumterreinen om hun schoonheid of culturele waarde. De literatuur over het Nederlandse funerair erfgoed handelt voornamelijk over begraafplaatsen, slechts incidenteel wordt een columbarium of crematorium genoemd. In zijn boek *Last landscapes over funerair terreinen in West-Europa*, associeert Ken Worpole de komst van crematie zelfs met een volledige ontkenning van architectonische vormgeving van het mysterie van de dood.

Het verzet vanuit religieuze kring tegen de introductie van crematie als alternatieve vorm van lijkbezorging is allang verdwenen. Aanhangers van verschillende, ook christelijke, religies laten zich al sinds jaar en dag cremieren. De religieuze symbolen treffen we op crematoria aan. Evenzeer geldt dat voor mensen die niet of niet meer tot een van de wereldreligies behoren, maar toch uitdrukking willen geven aan een vorm van spiritualiteit. Crematoriumterreinen zouden daarom bij uitstek als religieus erfgoed beschouwd kunnen worden.

Crematoriumterreinen in beeld

Karel Maat is de eerste fotograaf in Nederland die deze lang 'genegeerde' terreinen systematisch in beeld heeft gebracht. Hij raakte gefascineerd door de strak georganiseerde cultuurlandschappen voor de doden en bezocht in de afgelopen jaren bijna alle crematoriumterreinen die ons land rijk is. Een deel van zijn foto's was onlangs te zien in Museum 't Oude Slot in Veldhoven tijdens de

tentoonstelling met de titel 'Dan liever de lucht in'. Met Eric Venbrux sprak ik met Karel Maat over zijn begeesting voor het vastleggen van crematoriumterreinen op de gevoelige plaat.

Maat fotografeert voornamelijk cultuurlandschappen. Hij is gefascineerd door de manier waarop de mens zijn omgeving inricht. In de documentaire fotoserie over crematoriumterreinen laat Maat zien hoe deze landschappen geconstrueerd worden en welke boodschap zij uitzenden naar de gebruikers. Maat maakt geen ingezoomde detailfoto's, omdat het hem om het grotere geheel gaat. Hij werkt daarom met een groothoeklens. Hij fotografeert altijd zonder zon, zodat er geen schaduwen zijn en de foto's dus egaal van licht en van inhoud zijn, waardoor er nergens nadruk op komt te liggen. Tegelijkertijd valt in dit geheel altijd wel 'iets' op dat een ander misschien zou wegpoetsen. Maat fotografeert namelijk ook de 'lelijke' dingen, zoals hij zelf zegt. In plaats van ze te schuwen, toont hij ons bijvoorbeeld ook de prullenbakken. Mensen laat hij echter altijd uit de foto weg, om zo de nadruk te leggen op het gecultiveerde landschap.

Maat's foto's scheppen zo enige afstand tot het onderwerp. De inrichting van crematoriumterreinen lijkt met de strakke en geometrische ordening, sterk op de vormgeving van de Nederlandse infrastructuur in het algemeen. Met zijn foto's reflecteert Maat op de overdreven organisatie van ons land, zoals hij zelf zegt: 'Nederlanders houden er van om zo veel mogelijk te regelen. Dat intrigeert mij'. Hij maakt in zijn fotografie haarscherp de ideeën zichtbaar die achter de infrastructuur van de crematoriumterreinen schuil gaan.

Bij het zien van zijn foto's wordt de kijker doordrongen van de neiging tot structureren, die soms door een weerspanning detail wordt onderbroken. Op droge, haast cynische wijze, toont hij de rijen uniforme vaasjes, die worden aangereikt door het crematorium, om bloemen te plaatsen aan de rand van de strooivelden. Daarnaast maken zijn foto's de kijker attent op de vele, soms absurde, bordjes waarop bijvoorbeeld staat dat het verboden is voor honden om te poepen op de urnengraven.

Tot slot benadrukt hij de volgens hem kille indeling van de terreinen in verschillende vakken: 'Alles wordt netjes aangegeven. Ook al is heel Nederland tegenwoordig in

Columbarium met verwijzing naar naastgelegen bloemvaasjes, kraan en afvalbak

feite een strooiveld, veel terreinen hebben een apart veld waar as verstrooid mag worden en waar met bordjes staat aangegeven dat je er niet op mag lopen. Het is typisch Nederlands om allerlei instructies op borden te plaatsen. En daar staat dan vooral wat niet mag, nooit wat wel mag’.

Crematoriumterreinen in gebruik

Deze schijnbaar kille en strakke infrastructuur van de crematoriumterreinen contrasteert met de persoonlijke manier waarop mensen met dit landschap omgaan. Tijdens veldwerk op verschillende crematoria heb ik gezien op welke manier de mensen deze gestelde regels hanteren. Nabestaanden die deze cultuurlandschappen bezoeken gehoorzamen deze regels, maar leggen deze ook naast zich neer of geven er een eigen invulling aan.

Ondanks borden die het betreden van strooivelden verbieden, liggen er regelmatig bloemen, als stille getuigen van een bezoek aan de plek van verstrooiing. Daarnaast houden nabestaanden zich niet altijd aan de regel dat er alleen snijbloemen bij de velden gelegd mogen worden. Op strooivelden ontstaan soms kleine ‘graven’ doordat nabestaanden vaste planten plaatsen, en knuffels en andere grafgiften achterlaten. Ook in columbaria, waar de beschikbare ruimte voor nabestaanden afgebakend is door middel van een nis, breiden sommigen deze ruimte uit door het plaatsen van een uitstekende rand. Door de infrastructuur aan te passen zijn de gebruikers van deze terreinen constant in onderhandeling met de directie van een crematorium. De crematoriumterreinen en de manier waarop ze gebruikt worden kunnen ons dan ook veel vertellen over de dialoog tussen nabestaanden en professionals en de achterliggende gedachten die hierin centraal staan.

Ondanks de ontkerkelijking zijn veel mensen in Nederland niet per definitie minder religieus geworden, wel geven ze hun religiositeit op een andere manier vorm. Gebruik makend van de aanwezige infrastructuur voeren nabestaanden rituelen veelal op persoonlijke wijze uit. Naar schatting kiest ongeveer een derde van de nabestaanden in Nederland er voor aanwezig te zijn bij een verstrooiing. Bij deze gelegenheden nemen nabestaanden bloemen mee, vormen nog een laatste maal een cirkel om de as van hun verloren dierbare en spreken hierbij een gedicht uit of houden juist een moment van stilte in acht.

Wat op de foto's van Maat niet direct zichtbaar wordt, is dat de rouwcultuur op deze plaatsen subtiele geritualiseerde vormen aanneemt. De doden wier as verstrooid wordt of wier urnengraven bezocht worden, krijgen op verschillende wijzen aandacht. De materiële neerslag hiervan in de vorm van bijvoorbeeld grafgiften vertelt veel over onze houding tegenover de dood, en de zorg en het respect dat we willen betonen ten aanzien van onze overleden dierbaren. Al mag de indeling van de crematoria kil of overgeor-

Urnenveld met bordje dat honden daar niet mogen poepen

ganiseerd lijken, nabestaanden geven hier, vaak in samenwerking met het crematorium, vorm aan het afscheid van de doden. Het zijn dus bij uitstek terreinen waar ideeën over een leven na de dood uitdrukking krijgen.

De socioloog Gabriël van den Brink omschrijft de nieuwe religiositeit in Nederland als volgt: ‘We lokaliseren het heil niet langer in de hemel of een sacrale sfeer en ook niet in de verre toekomst of een ideale maatschappij, maar in het concreet handelen van mensen en hun onderlinge betrekkingen’. Mensen brengen hun religiositeit met name tot uitdrukking in de betrekkingen die ze met hun doden onderhouden.

Met het nog steeds stijgende percentage van het aantal crematies in Nederland, zijn crematoriumterreinen het funerair religieuze erfgoed van de toekomst. Ze verdienen dan ook meer aandacht. Dat geldt voor crematoriumterreinen in het algemeen, maar ook voor monumenten met een religieuze signatuur. Het verstrooiterrein voor hindoes in Usselo is daarvan een voorbeeld. Deze culturele en religieuze rijkdom van vandaag is het erfgoed van morgen.

Meike Heessels

De auteur is verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en verricht met steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek een promotieonderzoek in het kader van het programma ‘Refiguring Death Rites: Post-Secular Material Religion in the Netherlands’ (www.ru.nl/rdr)

Naar een museum en gedenkpark

Datum: 22 november

Plaats: De Nieuwe Ooster en het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, Kruislaan 124 1097 GA Amsterdam

Bereikbaarheid: vanaf Amsterdam C.S. tramlijn 9 uitstappen halte Kruislaan

Programma: van 10.00-10.30 uur ontvangst met koffie/thee in café Roosenburgh bij het Uitvaartmuseum Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover heeft na een lange voorbereiding een plaats gevonden op De Nieuwe Ooster, begraafplaats, crematorium en gedenkpark. Het museum opende eind 2007 zijn deuren, eindelijk een ruimte voor 'het begraafverleden van Nederland'. Koetsen, rouwkleding, monumenten en nog veel meer staan hier tentoongesteld.

Na de lunch een rondgang over het begraafpark De Nieuwe Ooster. Dit park is in 1894 ontworpen door Leonard Springer in de Engelse landschapstijl. We vinden hier gebogen paden en zeldzame bomen en coniferen. In de afgelopen eeuw hebben hier duizenden begrafenissen plaatsgevonden. Vele bekende Nederlanders zijn hier ter

aarde besteld, zoals generaal J.B. van Heutsz, de schrijver Theo Thijssen en de popzanger Wally Tax.

10.30 uur - 12.00 uur: rondleiding Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover

12.00 uur - 13.00 uur: lunch in café Roosenburgh. Hier kunt u de lunch gebruiken (niet bij de prijs inbegrepen).

13.00 uur -16.00 uur: rondleiding op De Nieuwe Ooster door Wim van Midwoud van De Nieuwe Ooster en Wim Vlaanderen, oud-medewerker van deze begraafplaats

Inlichtingen: Wim Vlaanderen, telefoonnummer 038-4531526

Deelnemers: maximaal 30 (twee groepen)

Aanmelden: voor 15 november liefst per e-mail bij: bureau@terebinth.nl of per telefoon: 020-7728853

Kosten: € 10,- (voor niet-leden € 12,-), daarbij is de entree tot het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover en koffie inbegrepen. Graag overmaken op gironummer 335536 van vereniging De Terebinth te Amsterdam onder vermelding van Excursie DNO.

AGENDA

t/m 7 september

Der Alte Mensch

Het Museum für Sepulkralkultur in Kassel heeft een tentoonstelling georganiseerd over de verbeelding van oude mensen in de kunst.

Zie voor meer informatie: www.sepulkralmuseum.de

20 september

Recodag De Terebinth

Op begraafplaats Moscowa in Arnhem

tot 21 september

"... und die Sterne begannen zu leuchten.", Wenn Kinder sterben

Zie voor meer informatie: www.sepulkralmuseum.de

25 t/m 28 september

Studiereis natuurbegraven in Engeland

Meer informatie: 040-2129292, www.joycesengers.nl; landinzicht@joycesengers.nl.

16 t/m 18 oktober

Uitvaart Vakbeurs 2008

Van donderdag 16 tot en met zaterdag 18 oktober 2008 vindt in de Evenementenhal in Gorinchem de

Uitvaart Vakbeurs 2008 plaats. Deze vierjaarlijkse vakbeurs is hét platform voor de gehele uitvaartbranche. De Terebinth is met een stand vertegenwoordigd. Meer informatie: www.vtu-online.nl

t/m 12 oktober

Tentoonstelling De Kabbalagraven van Safed

In Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover schitterende foto's van deze Israëliëse begraafplaats. Hier liggen vele vooraanstaande kabbalisten begraven. Bij hun blauw geschilderde graven wordt gebeden en worden er kaarsen gebrand. Kunstenaar en fotograaf Pauline Prior maakte er begin 2008 een serie foto's. Het museum vertoont daarnaast vanaf 1 juli speciaal voor kinderen een korte film over de geschiedenis van onze omgang met de dood. Deze film duurt zes minuten. Voor meer informatie: www.totzover.nl

22 november

Excursie De Terebinth

Naar De Nieuwe Ooster en Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover

29 november

Extra Algemene Vergadering De Terebinth
Zalencentrum De Akker in Hilversum

Die Liebe höret nimmer auf

'Die Liebe höret nimmer auf, de liefde vergaat nooit, (...) is een tekst die je veel op Duitse begraafplaatsen tegenkomt.' Zo luidt de eerste regel uit de gids die hoort bij de funeraire reis die Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit hadden uitgestippeld voor de zomer van 2008. Met name de steden in het oosten van het land, Leipzig en Dresden werden bezocht, daarnaast werden uitstapjes gemaakt naar Bautzen en Görlitz, Halle en Hannover.

Als je in Duitsland een begraafplaats bezoekt, waarvan je weet dat die nog in gebruik is, zou je de indruk kunnen krijgen dat de begraafcultuur ongeveer gelijk is aan in die in Nederland. Maar als je wat beter kijkt, of te voren studie maakt van de reisgids, merk je al gauw dat er ook een aantal verschillen zijn. Begraafplaatsen die nog in gebruik zijn, zien er over het algemeen uitstekend verzorgd uit. Op welk tijdstip van de dag je er komt, altijd zijn er mensen bezig die graven verzorgen, plantjes water geven, schoonmaken, schoffelen enz. Grafstenen zijn vaak nog gemaakt door steenhouwers, handwerklieden die hun vak verstaan. Op het graf zie je veel plantjes. In Duitsland hebben sommige begraafplaatsen in hun verordening opgenomen dat tweederde van de flora op en rond grafmonumenten uit vaste planten dient te bestaan. Mensen die een graf niet zelf willen of kunnen onderhouden kunnen een onderhoudsabonnement nemen bij een hoveniersbedrijf. Regelmatig zijn er één of meerdere van deze bedrijven te vinden bij de ingang van de begraafplaats.

Friedhofszwang

Toch wordt in steden als Leipzig en Dresden weinig meer begraven, omdat meer dan 90% van de overledenen worden gecremeerd. Wat betreft de asbestemming is er maar één mogelijkheid. De urn met de as moet worden begraven op een begraafplaats, deze verplichting is de zogenaamde Friedhofszwang. Zo zijn er begraafplaatsen waar alleen urnen begraven zijn. Soms worden de namen van de overledenen centraal aangegeven en is er een centraal monument. Her en der in het gras zijn soms vazen met bloemen geplaatst ter gedachtenis. Ook kent Duitsland begraafplaatsen waar men de urnen naamloos begraaft. Op zo'n begraafplaats ziet men voornamelijk gras.

Soms hebben mensen die (na hun dood) beroemd zijn geworden, een simpele gedenkplaat op de plaats waar hun stoffelijke resten rusten, zoals de componist J.S. Bach, in de Thomaskirche in Leipzig. Een groot standbeeld van hem staat vóór de ingang van de kerk. Soms zijn mensen met velen tegelijk gestorven, bij verwoestingen, bombardementen of oorlogen. Voor hen is vaak een *Denkmal* opgericht, soms in de vorm van een kunstwerk op de begraafplaats, soms in een enorm bouwwerk zoals het Völkerslächtdenkmal bij Leipzig. Dit is een monument uit graniet voor de Volkerenslag van 1813.

Ook qua flora en fauna is er veel te beleven.

Begraafplaatsen zijn soms ware parken. Tussen de graven is vaak veel ruimte. Op oude begraafplaatsen is de natuur ook wel eens haar eigen gang kunnen gaan, dat zorgt dan voor mooie effecten. Op bijna alle begraafplaatsen staan talloze bankjes, waar je niet alleen kunt denken aan overleden geliefden, maar ook kunt genieten van de rust en de natuur.

Openbaar groen

In Hannover lag voor de deur van het hotel een ruime strook openbaar groen. Niet zomaar groen, het was een begraafplaats uit lang vervlogen tijden, met grafstenen uit de 17de eeuw. Niet meer een ommuurde plek, maar onderdeel van de openbare ruimte, met niet alleen een speelplaats maar ook een hangplek voor jongeren. Volwassenen maakten er een wandelingetje en auto's en scooters reden over de weg die de oude begraafplaats in tweeën deelt.

Het viel me op dat van de deelnemers maar weinig mensen meereisden uit de sector van begraafplaatsen en crematoria. Ik zou juist iedereen die beroepsmatig betrokken is bij begraven en cremeren adviseren eens mee te gaan op een reis als deze. Het is werkelijk (denk)beeldverruimend.

Ella Eefting

R. Brouwer *Die Liebe höret nimmer auf. Funeraire reis Oost-Duitsland*, 194 blz. Verkrijgbaar voor € 20,00 (inclusief verzendkosten) bij R. Brouwer, telefoon 040-2121791, e-mail: terre.aarde@planet.nl.

Verrassend was de begraafplaats in Bautzen, waar binnen de muren van de ruïne van de Nicolaikerk ook mensen begraven zijn

‘Laat zien waar De Terebinth voor staat’

Een openhartig gesprek met Harry Arkesteijn, bestuursvoorzitter

Harry Arkesteijn is sinds april 2008 voorzitter van de vereniging De Terebinth. Hij is voor veel leden nog een onbekende: op de Algemene Vergadering (AV) van 5 april kon hij wegens vakantie niet aanwezig zijn. Sinds april heeft het nieuwe (interim) bestuur een aantal keren vergaderd en de eerste voorzichtige lijnen voor de toekomst van de vereniging uitgezet.

‘In het laatste nummer van de *Terebinth* staat een kort profiel van mij te lezen. Daar heb ik niet zoveel aan toe te voegen. Ik ben tijdens verschillende buitenlandse reizen, onder leiding van Rindert Brouwer, in aanraking gekomen met funeraire cultuur in Duitsland, Wenen en Parijs. In de wereld van De Terebinth kom ik heel andere mensen tegen dan in mijn werk als organisatiedeskundige: namelijk begraafplaatsbeheerders, steenhouwers, kunstenaars, schrijvers, fotografen, landschaparchitecten en deskundigen op het gebied van rouwverwerking. Ik vind de funeraire wereld fascinerend, er werken boeiende mensen.’ Zo introduceert de voorzitter zich bij aanvang van het gesprek.

Strategie voor de toekomst

Harry werkte lange tijd in verschillende managementfuncties bij de Rabobank Nederland. Hij wil, zoals in het laatste nummer van *Terebinth* staat te lezen, als lid van het bestuur helpen om een strategie voor de toekomst te ontwikkelen. ‘Mijn drive om toe te treden tot het huidige bestuur komt voort uit de constatering dat De Terebinth een plezierige vereniging kan zijn waar de leden hun krachten bundelen en tegenstellingen achterwege laten’, zegt Harry op de vraag waarom hij zich beschikbaar heeft gesteld voor het voorzitterschap. ‘Mijn eerste indruk is dat de leden onderling erg kritisch zijn naar elkaar. We moeten de energie bundelen en de buitenwereld laten zien waar De Terebinth voor staat. Het nieuwe bestuur wil de binding onder de leden versterken en de leden ruimte geven om dingen te doen. We streven met zijn allen hetzelfde doel na. Namelijk voorkomen dat er onzorgvuldig wordt omgegaan met het funeraire erfgoed en mensen de ruimte geven voor een eigen beleving rond leven en dood.’

Regiocoördinatoren

De regiocoördinatoren, de reco’s, vormen de schakel tussen de leden uit een afdeling, de plaatselijke instanties en het bestuur. ‘De reco’s moeten nog meer dan vroeger de leden meer ondersteunen en stimuleren. Ze zijn de spil in hun regio’, verduidelijkt Harry. ‘De communicatie binnen de regio en naar buiten moet verbeteren. De reco’s kunnen regelmatig met het bestuur overleggen zodat deze het proces goed kan begeleiden. De regio’s hebben een belangrijke rol in de vereniging.

De Terebinth wordt door de buitenwereld gezien als een ‘aardige’ vereniging met goede ideeën maar niet als een gelijkwaardige partij. Hoe kunnen wij als vereniging een gelijkwaardige bijdrage leveren aan discussies over het behoud van het funeraire erfgoed? Wij zijn geen professionele organisatie zoals de Rijksdienst voor Archeologie,

Cultuurlandschap en Monumenten of Heemschut. We zijn een vrijwilligersvereniging van mensen met hart voor en kennis van funerair erfgoed’.

Beleidsplan

‘Het huidige beleidsplan is meer geschreven vanuit een organisatie-model. In het plan staat vastgelegd wat de taken van het bestuur zijn, wat de werkzaamheden van het verenigingsbureau zijn en hoe de PR is geregeld. Pas in de bijlagen komt het richtinggevend beleid aan de orde. Waarom is de vereniging opgericht, wat is doel van de vereniging. Je leest weinig over de ambities: wie zijn we, wat willen we bereiken en welke waarden hanteren we daarbij, terwijl de leden dat zelf uitstralen. Respect voor en betrokkenheid bij het funeraire erfgoed zijn belangrijke uitgangspunten. We merken dat de omgeving vaak weinig respect toont voor begraafplaatsen. Beheerders redeneren dikwijls vanuit een economisch oogpunt, met weinig gevoel voor de culturele waarde van het erfgoed. Praten over deze waarden bevordert de betrokkenheid van de leden met de vereniging. Meer kennis- en ervaringsuitwisseling van de leden en de reco’s aan de hand van praktijkgevallen levert een nieuwe impuls aan de binding tussen de leden en het bestuur.’

Algemene vergadering

Op de opmerking dat op de laatste AV liet het nieuwe bestuur weten snel de leden bij elkaar te willen roepen voor een nieuwe algemene vergadering, reageert Harry: ‘Op 29 november willen we de voorstellen over de lijn van De Terebinth en de waarden die we daarbij hanteren voorleggen aan de Algemene Vergadering. Het wordt vooral een inhoudelijke dag waarop we met elkaar van gedachten wisselen over de toekomst van De Terebinth. Als we daar overeenstemming over bereiken kan het bestuur verder werken aan het werkplan, het organisatieplan en – last but not least – de begroting.

Maar vóór de Algemene Vergadering komt er een ontmoetingsdag met de reco’s. Het bestuur wil dan uitvoerig van gedachten wisselen over het *ambitiestatement*. Het accent ligt daarbij op hoe we met elkaar omgaan, op de technische en administratieve organisatie en wat onze ambities zijn. Het bestuur roept de leden op zich aan te melden als reco voor de afdelingen die het zonder moeten stellen.

Het huis van De Terebinth staat, maar waarom we het hebben gebouwd zijn we vergeten. Er is veel vastgelegd in de vorm van afspraken maar te weinig accent gelegd op de ambities.’

Interim-bestuur

Wat ziet het bestuur als zijn belangrijkste taken? 'Het faciliteren van de leden, waardoor ze zo goed mogelijk hun werk kunnen doen, ziet het interim-bestuur als een van zijn belangrijkste taken' zegt Harry. 'En De Terebinth als dé vereniging voor het behoud van funeraire cultuur weer op de kaart zetten. Dat moet onder andere door het vergroten van de naamsbekendheid. De leden dragen de vereniging. De Terebinth moet weer een plezierige vereniging worden, waar interne strubbelingen achterwege blijven. Het is te hopen dat een paar bestuursleden van het huidige interim-bestuur weer in het nieuwe bestuur zullen plaatsnemen voor het behoud van de continuïteit. In het verenigingsblad *Terebinth* en de digitale *Nieuwsbrief* moeten we laten zien welke successen de vereniging heeft geboekt in de regio's. Vragen uit het veld moeten op een goede en adequate wijze beantwoord worden en als dat niet mogelijk is doorgestuurd worden naar andere instellingen die meer deskundigheid op een bepaald gebied in huis hebben. Het deskundigheidsimago moet versterkt worden en tot slot moet De Terebinth een goede organisatie zijn. We hebben in april een taak op ons genomen en die willen we netjes afwerken.

Voor de bestuurswisseling in 2009 willen we vier regio-dagen organiseren om in contact te komen met de leden. Het bestuur gaat het land in. Een ontmoeting met discussie gekoppeld aan een bepaalde activiteit. Suggesties van leden zijn van harte welkom.'

Bartho Hendriksen

Harry Arkesteijn op de Plantage, de nieuwe begraafplaats van Culemborg

Het bestuur wil graag de discussie over de vereniging stimuleren. Als u op dit prikkelende interview wilt reageren, stuur dan uw reactie naar discussie@terebinth.nl of volg de discussie op de website <http://discussie.terebinth.nl>

Recodag op zaterdag 20 september 2008

In overleg met het bestuur en de begeleidingscommissie regiocoördinatoren (beco) zullen Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer deze dag leiden. Locatie is begraafplaats Moscowa in Arnhem. Alle reco's worden van harte uitgenodigd. Laat de organisatie weten of je wel of niet komt via e-mailadres: terre.aarde@planet.nl

De inhoud van de dag zal gaan over het 'recoschap': wat willen en kunnen wij met z'n allen -in het licht van de doelstelling van onze vereniging-, betekenen voor funerair Nederland? Wat zien wij als onze taak, welke ideeën hebben wij hierover?

De reco's die zich opgeven krijgen de agenda en nadere gegevens toegestuurd.

Puntjes op de i:

- In nummer 3 van *Terebinth* op pagina 26 is bij het artikel over de excursie naar Den Dungen de naam van de steenhouwer verkeerd vermeld. Het moet zijn: Cor van Oosterhoud van Atelier Pierre Juste (www.atelierpierrejuste.nl).
- In hetzelfde nummer is het telefoonnummer van voorzitter Harry Arkesteijn verkeerd in de colofon afgedrukt, in het colofon van dit nummer staat het enige goede telefoonnummer!
- Henk Kok, de éminence grise in het kleine clubje funeraire historici, wees ons op een onjuistheid in het decembernummer. Op de derde plaats van de foto-wedstrijd staat dat het hier om een joods kerkhof gaat. Maar joden hebben geen hof rond de kerk want ze begraven altijd buiten de bebouwde kom op een begraafplaats. Dank Henk!

DIGITALE NIEUWSBRIEF

Naast het kwartaalblad *Terebinth* geeft Vereniging De Terebinth een *digitale Nieuwsbrief* uit.
Wilt u deze ontvangen, abonneer u dan via www.terebinth.nl

Handen ineen voor herstel in Overijssel

Regiocoördinatoren Wim Vlaanderen en Teun Oosterbroek hebben samen met de stichting RIBO in Zwolle* het initiatief genomen voor het herstel en de restauratie van historische graven en begraafplaatsen in Overijssel. Daarvoor is aan de hand van het boekje *Graven en begraven in Overijssel*** een lijst opgesteld van nader te inventariseren begraafplaatsen. Na deze eerste inventarisatie, het opnemen van de stand van zaken op deze begraafplaatsen, de graven en het groen, zal een plan van aanpak worden opgesteld. Doel is om de historische graven en begraafplaatsen voor de toekomst veilig te stellen. Bij de restauratie en de herstelwerkzaamheden worden leerlingen in opleiding met specialisatie restauratie en ijzerwerk betrokken. Dit past in het landelijke beleid van bevordering van de instroom van leerlingen en de continuïteit van vakmanschap. Naast bouwkundige elementen zal ook het groen betrokken worden.

Naast dit initiatief heeft Landschap Nederland, mede op verzoek van het Prins Bernhard Cultuurfonds, het initiatief genomen tot het project 'Onderhoud en instandhouding van groene kerkterreinen'. Het accent ligt daarbij

op (voormalige) kerkterreinen en begraafplaatsen met een landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische waarde, gelegen in het landelijke gebied. Het groenonderhoud en het herstel krijgen hierbij extra aandacht. Bij de eerste aanzet tot uitvoering in Overijssel door Landschap Overijssel gingen de Terebinth-vertegenwoordigers een gesprek aan met de mensen van Landschap Overijssel om na te gaan hoe samengewerkt kon worden. Nadat beide initiatieven waren toegelicht, is besloten om samen verder op te trekken.

In oktober gaan de betrokkenen om de tafel zitten en de begraafplaatsen aanwijzen die voor het (pilot-) project of voor het project groene kerkterreinen in aanmerking komen. Dan worden deskundigen ingeschakeld om de kosten van herstel te begroten. Zodra alles goed op een rij staat wordt het project bij de provincie voor financiële ondersteuning ingediend. De provincie Overijssel is van het initiatief op de hoogte en is zeer positief. De eigenaren van de begraafplaatsen zullen ook een steentje moeten bijdragen, evenals de rechthebbenden.

De oude begraafplaats aan de Diepenveenseweg in Deventer

* Stichting RIBO in Zwolle organiseert onder meer praktijkopleidingsplaatsen op restauratieprojecten en stimuleert leerlingen om zich in de restauratie te bekwalen om daarmee de instroom in en doorstroom naar restauratie opleidingen te vergroten

** Schelhaas, H. en Molenaar, (red.) *Graven en begraven in Overijssel*. (Zwolle, 1981, 164 blz., alleen tweedehands te verkrijgen)

Algemene Vergadering op 29 november

Sinds april zijn we als interim-bestuur formeel aan het werk. Het zijn zowel de lopende zaken als de meer structurele zaken die we onder de loep nemen. De lopende zaken betreffen vooral de verschillende vragen van leden en niet-leden. Veel van deze vragen hebben betrekking op 'verwaarlozing' van grafmonumenten en wat we er als De Terebinth aan kunnen doen. Intussen is het wel duidelijk dat zorg voor behoud van begraafplaatsen als cultureel erfgoed onze voornaamste doelstelling is. Mensen die we tot nu toe hebben gesproken benadrukken het belang van De Terebinth als vereniging. Het is belangrijk de vereniging meer op de kaart te zetten: als de gesprekspartner voor begraafcultuur en cultureel erfgoed voor lokale, provinciale en nationale overheden. De tijd is er rijp voor,

er is steeds meer aandacht voor begraafcultuur en het culturele erfgoed. Daar hoort ook bij: kennis en ervaring opdoen over het culturele erfgoed via excursies. We zouden de excursieactiviteiten verder willen intensiveren.

De leden en regiovertegenwoordigers spelen een belangrijke rol. Vandaar dat het bestuur in september graag met de regiovertegenwoordigers wil overleggen om te inventariseren wat hun wensen en ideeën zijn. Op 29 november 2008 hebben we in De Akker in Hilversum een extra Algemene Vergadering voor alle leden gepland om hen te raadplegen en onze ideeën voor te leggen. Aan hen willen we onze conceptvisie voorleggen, plus een werkplan voor de komende jaren en een begroting voor 2009.

Het is aan de leden van onze vereniging om het bestuur het fiat te geven de voorstellen verder uit te werken. We vragen uw aller steun daarbij.

Namens het bestuur, Harry Arkesteijn

Website De Terebinth digitaal erfgoed

In het kader van het initiatief van de Koninklijke Bibliotheek (KB) om een selectie van Nederlandse websites te bewaren voor toekomstig onderzoek, zal de KB ook de website van De Terebinth archiveren en voor de lange termijn bewaren. Websites bevatten vaak waardevolle informatie die niet tevens analoog verschijnt en die ten gevolge van de grote 'omloopsnelheid' het risico loopt voorgoed verloren te gaan. De website zal daartoe 'geharvest', duurzaam opgeslagen en beschikbaar gesteld worden aan een algemeen publiek via de website van de KB. Aan

gebruikers zal in een disclaimer duidelijk kenbaar worden gemaakt dat commercieel gebruik van de gearchiveerde websites niet toegestaan is. Daarnaast wordt duidelijk vermeld dat het een door de KB gearchiveerde versie betreft en komt er een verwijzing naar de originele website.

Nadere informatie met betrekking tot het project is te vinden op: www.kb.nl/hrd/dd/dd_projecten/webarchivering/index.html

Boekenactie Reeks Funeraire Cultuur

**Pakket:
Twee delen
voor € 10,-*
per stuk € 6,-
(exclusief portokosten)**

De Reeks Funeraire Cultuur beschrijft bijzondere kerkhoven, kapellen, begraafplaatsen, crematoria, hekwerken, grafmonumenten en treurbomen uit het verleden en het heden in Nederland. Vanwege de aandacht in dit nummer voor een begraafplaats in de buurt van Amsterdam en de nabijheid van Flevoland, nu een bundel van deze eerder verschenen boekjes. De Terebinth biedt u deze voor een speciale prijs aan.

**Provinciehoofdsteden
Middelburg, Den Haag,
Leeuwarden, Zwolle en
Arnhem**

* ledenprijs. Niet-ledenprijs € 7,00 en 12,00, Prijs exclusief portokosten.

U kunt de deeltjes bestellen via de website, telefonisch of via de post bij Stichting Publicaties Funeraire Cultuur i.o., Postbus 153, 4100 AD Culemborg, T 0345-521132, www.terebinth.nl

GAST AAN HET WOORD

Allerzielen: herdenken doe je toch meer in stilte?

Dr. A.J.M. (Louis) van Tongeren is docent rituele en liturgische studies aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van de liturgie. Zijn werkkamer heeft uitzicht op een platdak waar vetplantjes, mos en allerlei bijzondere grassoorten in lentebloei staan. We verplaatsen ons naar het najaar, het seizoen waarin de natuur afsterft.

Gedenken en herdenken van de doden is een oeroud gebruik, en gebeurde onder andere op de sterfdag en de geboortedag. In sommige culturen heeft dat de vorm aangenomen van voorouderverering. Binnen het christendom ontstond al vroeg de gewoonte om de doden ook jaarlijks op een vaste dag collectief te gedenken. Sinds ongeveer het jaar 1000 gebeurt dat op 2 november. Dat is dus in het najaar, wanneer de natuur afsterft. Het christelijk perspectief reikt echter over duisternis en dood heen. Volgens het christelijke geloof leven we in de hoop van de verrijzenis, wat tot uitdrukking wordt gebracht in het gebruik van kaarsen waarvan het licht verwijst naar de verrijzenis van Christus. Al sinds de vroege kerk wordt Christus voorgesteld als de onoverwinnelijke zon. We hopen dat de doden leven in zijn licht, dat wil zeggen: leven in eeuwigheid.

Louis van Tongeren

Wat is de relatie tussen Allerheiligen en Allerzielen?

Allerheiligen is voor de Rooms-Katholieke kerk een hoogfeest. In Nederland speelt dat feest niet meer zo'n belangrijke rol. Op Allerheiligen, anders dan op Allerzielen, gaat het om overledenen die al in Gods aangezicht leven; het gaat dus om heiligen. De volgende dag – 2 november – op Allerzielen gaat de aandacht uit naar de doden die onderweg zijn naar de eeuwige zaligheid. Hun zielenheil stond centraal. Als kind hielp ik hen mee de hemel te bereiken. Door een aantal weesgegroettes te bidden kon je een overledene loskopen uit het vagevuur. Deze viering van Allerzielen was de protestanten vreemd: voor hen was het ondenkbaar dat een mens op voorspraak van iemand anders de hemelse zaligheid kon bereiken.

Interessant is dat je tegenwoordig initiatieven ziet om een bijna seculiere viering van Allerzielen nieuw leven in te blazen, zoals het project 'Allerzielen alom'. Sinds 1980 is de belangstelling voor de dood sterk toegenomen. Maar de herinnering aan Allerzielen is uit het collectieve geheugen verdwenen.

Haken de nieuwe projecten aan bij oude gebruiken?

Ik denk dat de beleving heel anders is. Vroeger stond de toekomst van de dode centraal: hem of haar helpen de hemel in te komen. Tegenwoordig gaat het meer om onszelf. Wij, nabestaanden, moeten helaas alleen verder. Een enkele keer krijgt het zelfs iets van zelfbeklag. Het verleden van de overledene, soms als lofzang, staat centraal en de maat der dingen lijkt wel ons eigen verdriet. We herinneren iemand om ons eigen verdriet te verwerken. De personalisering van de uitvaart legt de nadruk op de biografie. Een biografie soms op grootse wijze verteld, alsof video-boodschap door de dode nog zelf gepresenteerd. Ik denk dat Allerzielen iets van deze beleveniscultuur meekrijgt.

Heeft Allerzielen een toekomst?

Na een lange pauze: Het kerkelijke carnaval is een groots seculier evenement geworden. Bij Allerzielen moet ik dat nog zien gebeuren. De vraag is of de drang naar collectief gedenken groter is dan de behoefte aan een individuele gang naar het graf. Ingetogen, in stilte met de dode praten, een bloem achterlaten en dat alles op een ogenblik dat je zelf kiest. Ik moet nog zien of de huidige, vermeende ervaring van een gezamenlijke viering van Allerzielen beklijft.

Jannes H. Mulder

Colofon

Terebinth

Jaargang XXII nummer 3

September 2008

ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor Funeraire Cultuur, uitgave van vereniging De Terebinth. Verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het abonnement kost personen € 21,50, elke huisgenoot € 9,- en organisaties € 66,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 21,50. Contributie overmaken op gironummer 335536 van vereniging De Terebinth te Amsterdam. Na 1 juli is de helft van het bedrag verschuldigd. Van 1 december tot het einde van het jaar gratis. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen bij het Terebinthbureau. Losse nummers van *Terebinth* kosten € 4,00 per exemplaar, dit is inclusief verzendkosten.

Bestuur

Harry Arkesteijn (voorzitter), 040-2070636, arkesta@xs4all.nl; Hans van Selm (secretaris), 0318-456723, hvselm@tiscali.nl; Paul Stoffels (penningmeester), 0499-391044, phhmstoffels@gmail.com; Teun Oosterbroek (algemeen bestuurslid) 0570-522060, teun.oosterbroek@hetnet.nl

Bureau- en redactieadres

Liesbeth Vermeulen, Kantershof 372, 1104 GV Amsterdam, 020-7728853
bureau@terebinth.nl. Ook voor advertenties en inlegvellen.

Website: www.terebinth.nl

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Bouke Jagt, Jannes H. Mulder, Bert Pierik (fotoredacteur), Liesbeth Vermeulen (eindredacteur).

Kopij

De inleverdatum van kopij voor nummer 4 is medio oktober. Dit nummer verschijnt op 1 december.

Copyright

Overnemen van artikelen en foto's alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.

Fotoverantwoording

Bert Pierik (33, voorpagina), Jannes H. Mulder (35), Max Linsen (37), Karel Maat (41 en 42), Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer (43), Bartho Hendriksen (45), René de Bruin (46), Louis van Tongeren (48)

Opmaak, druk en verzending

Uitgeverij Ger Guijs, Rotterdam